

DRZEWO W POLSKIEJ BAJCE LUDOWEJ: O PERSPEKTYWACH BUDOWANIA ZNACZEŃ W KULTURZE TYPU TRADYCYJNEGO

Katarzyna Smyk
UMCS, Polska
K.Smyk@poczta.umcs.lublin.pl

Abstrakt: *Drzewo w polskiej bajce ludowej: o perspektywach budowania znaczeń w kulturze typu tradycyjnego.* Podstawę materiałową artykułu stanowi polska bajka ludowa różnych gatunków. Analizując znaczenia, jakie są przypisywane drzewu w tych tekstach, autorka wydobywa cztery perspektywy, składające się na obraz drzewa w bajkach ludowych: perspektywa religijna (drzewa boskie i drzewa diabelskie); perspektywa wierzeniowa (drzewa demoniczne); perspektywa mityczna (drzewa magiczne i oś świata) oraz perspektywa trickstera (drzewo w walce o przetrwanie). Stwierdzono brak perspektywy użytkowej, ekologicznej, estetycznej i obrzędowej. Niemniej, żywotność bajkowego motywu drzewa w kulturze współczesnej dowodzi, że najbardziej archaiczne sensy związane z semantyką drzew nadal funkcjonują w żywym obiegu treści kultury i kształtują współczesną tożsamość kulturową Polaków.

Słowa kluczowe: polska bajka ludowa, motyw drzewa, tradycyjny światopogląd, kultura współczesna.

A Tree in the Polish Folk Fairy Tale: About the Perspectives of Meaning Construction in the Traditional-Type Culture

Katarzyna Smyk
UMCS, Poland
K.Smyk@poczta.umcs.lublin.pl

Abstract: *A Tree in the Polish Folk Fairy Tale: About the Perspectives of Meaning Construction in the Traditional-Type Culture.* The Polish folk fairy tale of various genres is applied as the material basis of the paper. Analysing the meanings ascribed to a tree in these texts, the author distinguishes four perspectives which create the picture of a tree in folk fairy tales: the religious perspective (divine trees and devil's trees); the faith-based perspective (demonic trees); the mythical perspective (magic trees and axis mundi), and the trickster's perspective (a tree in the struggle for survival). No utilitarian, ecological, aesthetical and ritual perspectives were found. However, the vitality of the fairytale motif of a tree in the contemporary culture proves that the most archaic senses connected with the semantics of trees are still functioning in the living circulation of a cultural content and shaping the contemporary cultural identity of the Poles.

Keywords: Polish folk fairy tale, motif of a tree, traditional worldview, contemporary culture.

Wstęp

Motyw drzewa często występuje w polskich bajkach ludowych¹ wielu gatunków, pełniąc różnorodne funkcje. Spotykamy go w bajkach magicznych, ajtiologicznych, nowelowych, łańcuszkowych, zwierzęcych, w legendach, podaniach, kawałach i anegdotach. Zarazem w bajkach pojawiają się niemal wszystkie gatunki drzew znane z wiejskiego krajobrazu, zarówno owocowe (głównie grusza, jabłoń), liściaste (dąb, osika, leszczyna, brzoza, topola, lipa, jarzębina, dereń), jak i iglaste (świerk, modrzew, kosodrzewina). Zdarzają się też drzewa egzotyczne (drzewo figowe, lukrecja), które trafiły do ludowych narracji najpewniej z opowieści wędrowców lub kazań. Analiza tego rejestru gatunków drzew pozwala zauważyć, że utrwalony w polskiej bajce ludowej tradycyjny obraz świata budowany jest z dwu różnych punktów widzenia: społeczności wiejskiej, obcującej z przyrodą pozamiejską i przestrzenią niezurbanizowaną, jak też – społeczności schrystianizowanej. Ta obserwacja daje asumpt do prześledzenia zebranego materiału pod kątem perspektyw widzenia i konceptualizowania świata przez społeczność komunikacyjną, uczestniczącą w tradycyjnym dyskursie bajkowym. Zakładam przy tym, że „perspektywa rysuje się jako całościowy efekt ujmowania przedmiotu pod różnymi, uzupełniającymi się względami” [Bartmiński 2006: 84; Langacker 2009: 111], czyli z różnych punktów widzenia, i pozwala scharakteryzować podmiot – członka polskiej wspólnoty symbolicznej, kreowanej m.in. przez bajki ludowe. Wyniki zaprezentuję w kolejności od najmocniej poświadczanej perspektywy począwszy, by w podsumowaniu odnieść się do współczesnej kultury popularnej i wskazać elementy systemu wartości podzielane dziś przez nosicieli kultury typu tradycyjnego.

1. Perspektywa religijna: drzewa boskie i drzewa diabelskie

Pierwszym ze składników ludowego światopoglądu, ujawnianego w bajkach z motywem drzewa, jest perspektywa religijna, związana z chrześcijaństwem, które – na poziomie idei i form kultu – kształtowało i kształtuje do dziś polski system wartości. Wpływ nauk kościelnych widoczny jest bowiem w utrwalonym w bajkach pochodzeniu drzew. Drzewo wedle tego światopoglądu zostało stworzone przez Pana Boga, wraz z innymi składnikami rzeczywistości, co dokumentuje żartobliwa wierszowana bajka łańcuszkowa T 2030D „Gruszka”², zaczynająca się od słów:

Zesłał Pan Bóg na ziem gruszki, żeby z drzewa spadały.
Gruszki nie chcą spadać.

¹ Podstawą artykułu jest hasło *Drzewo*, napisane w ramach grantu „Słownik polskiej bajki ludowej”, nr 1BH15018483, UMK w Toruniu, kierownik projektu dr hab. V. Wróblewska, prof. UMK; bajka.umk.pl.

² Numeracja wątku wraz z jego nazwą podaną w cudzysłowie pochodzi z typologii opracowanej przez J. Krzyżanowskiego (Krzyżanowski 1962-1963).

Zesłał Pan Bóg na ziem Koze, żeby gruszki trząsać,
Koze nie chce gruszki trząsać,
Gruszki nie chce spadać.
Zesłał Pan Bóg na ziem Pieski, żeby Koze kąsać!
Pieski nie chce Koze kąsać,
Koze nie chce gruszki trząsać,
Gruszki nie chce spadać. [...] (Zalewski 1902: 203-204).

Zesłany przez Boga anioł rozwiązuje problem w ten sposób, że okazuje swoją moc i kolejne wymieniane w bajce zwierzęta, żywioły i przedmioty uginają się przed nim, więc ostatecznie i „Gruszki same spadają!” [Zalewski 1902: 204]. Drzewo, przynależące do boskiego stworzenia [np. Udziela 1989: 291], w świecie przedstawionym cytowanej bajki występuje w kolekcji ze zwierzętami, żywiołami i narzędziami pracy ludzkiej. Wszystkie te zjawiska ukazane są jako te, które mają służyć człowiekowi zgodnie z wolą Bożą³.

Objaśnienia natury religijnej, dotyczące drzew znajdujemy również w bajkach ajtiologicznych [T 2651 „Osika i leszczyna”, T 2442C „Ucieczka św. Rodziny do Egiptu”], wiążących te rośliny z życiem, słowem i działaniem Chrystusa. Najszerzej znany jest przekaz o osice i leszczynie, mający związek z małym Jezuskiem i jego Matką:

Uciekając, Matka Najświętsza z malutkim Jezuskiem przed królem, Herodem schowała się pod osiką, ale drzewina ta nie chciała Paniencie Maryi schronienia, tłumacząc się tym, że się boi, aby ją król Heród nie ściał. Matka Boska wraz z swoją dzieciną zmuszona wyléść z podosice i nie wiedząc na razie kaj się skryć, pobiegła pod laszczynę, nieopodal od osice rosnącą. Laszczyna z chęcią przyjęła Boską rodzinę: jak mogła otuliła Ją drobnymi pławinami [gałęziami – K.S.] tak, że król Heród z niczem powrócił do domu. Na tę więc pamiątkę postanowił Pan Jezus, że osica ciągle trzepoce listkami, niby z bojaźni, choć jest czysto pogoda na niebie, a pod laszczyną jak grzmi, kiedy człowiek stanie, jest pewny, że go grom nie zabije. (Siarkowski 1883: 117; por. Simonides 2010: 110; Simonides 2008: 30).

W innych wariantach bajek wątków T 2651 oraz T 2442C, także opowiadających o chronieniu się Św. Rodziny przed burzą [Gustawicz 1992: 245], ekwiwalentem usługowej i opiekuńczej leszczyny jest brzoza [Świątek 1902: 253], zaś tchórzliwej osiki – jarzębina, na której powiesił się Judasz, gdy osika odmówiła Judaszowi tej „ostatniej posługi” [Kosiński 1904: 46], osika – dodajmy – o drewnie zabarwionym na czerwono diabelską krwią [Sulisz 1906: 62, T 2490 „Wilk stworzony przez diabła”]. Wielopoziomowe waloryzowanie drzew oraz przeciwstawianie dobrych i zabezpieczających życie tym, które nie służą człowiekowi i raczej podlegają sile diabelskiej, jest zakorzenione w myśleniu tradycyjnym [Dunin-Karwicka 2012: 49]. Powyższe przekonanie znalazło wyraz w wielu ludowych wierzeniach i zwyczajach [Marczewska 2002: 142, 168], a nawet w nazewnictwie. Osika nosi bowiem gwarowe miano *diabelk* [Marczewska 2002: 167], podczas gdy na przykład brzozowe gałązki zabrane w Boże Ciało spod ołtarzy do domu mają go chronić przez cały rok od pożaru

³ W kulturze tradycyjnej także symbolika gruszy oscyluje wokół archetypicznych sensów związanych głównie z istnieniem na granicy rzeczywistości boskiej i ziemskiej. Zob. Paczos 2006: 11.

i pioruna [Marczewska 2002: 153-175]. Tę pozytywną waloryzację brzozy, w porównaniu z topolą, znajdujemy też w bajkach ajtiologicznych:

Idąc Pan Jezus drogą, napotkał dwie drzewiny rosnące nad stawem. Jedna z tych drzewin, zdala ujrzawszy zbliżającego się syna Bożego, zaczęła z radości kłaniać się gałęziami na powitanie Krystusa Pana, a była to brzezina; druga zaś topola ani drgnęła, choć Pan Jezus wóli (koło niej) przechodził. To też Boska osoba dał tak tym drzewinom: że jedna z nich, brzezina, ma ciągle rozpuszczone w powietrzu gałęzie i za lada wietrzyka puchaniem zgina, niby się kłaniając, ku ziemi swe pławiny (gałęzie); druga zaś, topól stoi jak wryta i hardo ku obłokom wznosi swój wierzchołek. [Siarkowski 1883: 117; por. Simonides 2010: 110-111; Marczewska 2002: 149].

Religijny punkt widzenia odzwierciedlają również teksty wątku T 2445 „Drzewo krzyża świętego”, rozpowszechnione w Polsce najprawdopodobniej w XIV w. przez duchowieństwo [Krzyżanowski 1954: 296]. Według tych przekazów, drzewo Krzyża, na którym zawisł Chrystus, wyrosło z gałązki z rajskego Drzewa Życia, zasadzonej na grobie Adama. Gdy drzewo to urosło, chciano użyć go do budowy biblijnej świątyni Salomona, ale obrabiających je robotników spotykały nieszczęścia, dlatego użyto go w последней funkcji – na kładkę. Z tą kładką jednak wiąże się cudowne zdarzenie. Królowa Saba, wstępując na nią w drodze do Salomona, miała wizję, że na tym drzewie zawiśnie Mesjasz. Na tę wieść Salomon kazał zatopić drewno, dlatego znalazło się w sadzawce Siloe, skąd je wydobyto i użyto na krzyż dla Chrystusa [Polívka 1981: 64-99; Dunin-Karwicka 2012: 52]. W polskiej prozie ludowej częściej realizowana jest pierwsza część opowieści [Malinowski 1901: 181; Kurowska, Koneczna, Pomianowska 1956: 170], niemniej znane są i wersje pełniejsze [Brzega 1910: 206-207], włącznie z legendowymi przekazami o relikwiach Drzewa Krzyża Św. i z pieśniowymi wersjami tych legend [Adamowski 1992: 12-14; Dunin-Karwicka 2012: 55; Lebeda 2002: 221-228; Kobielus 2011: 61-68].

Wskazuje to w sumie na głębokie zanurzenie polskiego światopoglądu w tradycji chrześcijańskiej – drzewo pochodzi od Boga i pozostaje biblijnym symbolem życia, śmierci, zbawienia, zmartwychwstania [Kobielus 2006: 61]. Widzimy drzewo jako figurę *świętego kontinuum*, w które ujęty został również święty cykl zbawienia.

2. Perspektywa wierzeniowa: drzewa demoniczne

Semantyka drzewa w polskich bajkach nacechowana jest ambiwalencją, bowiem zarazem ciąży ona ku Bogu, jak i ku diabelskiej sile, co każe wskazać na perspektywę wierzeniową jako składnik tradycyjnego światopoglądu. Perspektywę tę ilustrują zwłaszcza bajki magiczne i podania. Wiążą one drzewa z diabłem i chtonicznym światem śmierci, jak na przykład warianty wątku T 330A „Kowal i diabli (śmierć na gruszy)”, w których bohater – kowal lub pustelnik – zaprzedał duszę diabłu, w zamian uzyskując magiczną moc nad drzewem, zwykle gruszą. Gdy diabły przychodzą, by zabrać go do piekła, lub gdy przybywa śmierć, aby zabrać mu życie, bohater usiłuje się wykpić. Dwie

próby nie przynoszą efektu, dopiero trzecia jest skuteczna, gdyż wykorzystuje w niej drzewo gruszy:

Potom przysed trzeci [diabeł – K.S.]; juz łostro ś nim poconał i biédny kowal już sie ś nim zabierał [do piekła – K.S.]. Śli, a kowal pożrał na grusko i prosił dжебła, coby mu utrzos paro grusek, ze bedom mieć na drógo. Dжебał jak wylaz na grusko, a zatrzos, to wszystkie liście i gruski obleciały. Kowal tomcosom posmarował grusze, dжебał kciał zejść, ale nie mog. Kowal bierze kija, a dжебał sie ubał, a zejść nie móg i wyrzucił kowalowi pismo, co sie mu zapisał. Kowal zyl szcośliwie do śmierci i był zbawiony. [Zapis półfonetyczny – K.S.]. [Nitsch1929: 72-72; por. Matyas 1894: 98-00; Knopp 1895: 22'; Malinowski 1901: 107].

Świat demoniczny ujawnia się też w bajkowych motywach uwięzienia na drzewie lub w drzewie w wersjach wątku T 331B „Śmierć w dziuple”:

Jeden chłop żył pięćdziesiąt lat. Przychodzi śmierć do niego i chce go brać. Ale on powiada tak: „Chodź ty zemną do lasu, jest tam buk wypruchniały, to ja w tym buku będę umierał.” „Ano dobrze, powiada śmierć.” Nim jednak poszli do lasu, wystrugał sobie chłop kolek tak, aby akurat zatykał otwór w buku. Kiedy już przyśli na miejsce, powiada śmierć: „No teraz włącz.” „Ech, powiada chłop, wleż ty pierwiej.” Śmierć usłuchała i weszła. Ledwie się schowała w buku, chłop zatkał otwór i już wyjść nie mogła. [Ciszewski 1887: 6].

Realizowany tu motyw unieruchomienia typowy jest także dla bajek zwierzęcych, w których funkcjonuje schwytywanie antagonisty w drzewo-pułapkę [T 162 „Wilk z urwanym ogonem”; Lorentz 1913: 240; Cercha 1900: 114]. Waloryzowany jest on negatywnie i wiąże się ze śmiercią. Bezruch w tradycyjnym systemie symbolicznym oznacza utratę życia [Smyk 2011: 127].

Można więc powiedzieć, że w procesie semantyzacji nosiciel światopoglądu tradycyjnego zawsze odniesie się – w mniejszym lub większym zakresie – do groźnego świata demonicznego i chtonicznego, jakby nieszczęście i śmierć pozostawały w bliskim kontakcie ze sferą ludzkiego istnienia.

3. Perspektywa mityczna: drzewa magiczne i osi świata

Analiza bajek z motywem drzewa pozwala zaobserwować także perspektywę mityczną jako składnik tradycyjnego światopoglądu. Pokazują to zwłaszcza bajki magiczne o nadludzkich pomocnikach i wdzięcznych zwierzętach, gdzie znajdujemy opowieści z motywem złotego lub srebrnego drzewa ze złotymi owocami, głównie złotą jabłonią ze złotymi jabłkami, na przykład w wątkach T 550 „Ptak złotopiór”, T 590 „Zdradziecka matka” czy T 955 „Narzeczona zbójnika (Dziewczyna w zbójckiej chacie)” [Rzepnikowska 2018]. Z jabłunki takiej, rosnącej w ogrodzie króla, ktoś co noc podkrađa złote jabłko. Potrzeba schwymania sprawcy staje się motorem do dalszych działań, kończących się zdobyciem przez najmłodszego syna panny złotej bądź diamentowej, którą pojmuje za żonę i z którą żyje długo i szczęśliwie [np. Kolberg 1962: 48; Simonides, Ligęza 1975: 208]. Zdobycie złotego jabłka jest też w bajkach magicznych symbolem bohaterstwa [Prorok 2012: 243]. Złota jabłoń ze złotymi jabłkami wyrasta niekiedy z krwi króla zamienionego w konia czy z kieszki kozy – przyjaciółki sieroty. Złote drzewo ze złotymi owocami, symbol

niezniszczalności i najwyższej wartości, wpisuje się więc w ciąg magicznych przemian [Prorok 2012: 244].

W realizacjach wątków T 300 „Królewna i smok” czy T 511 „Macocho i pasierbica” drzewo jest jednym z elementów pełniących funkcję magicznego powiadamiania [Propp 1976: 131]. W pierwszym przypadku dwaj bracia bliźniacy, wybierając się w świat, wbijają w drzewo nóż. Jego ostrze rdzewieje, gdy jeden z nich ginie lub kamienieje. Po tym magicznym znaku brat wracający po latach pod drzewo, poznaje, że drugiemu przytrafiło się nieszczęście i podąża mu na pomoc:

Jeden król miał trzech synów. Kiedy dorośli, postanowili puścić się w świat na wędrowną. [...] Z początku jechali razem, lecz przybywszy na rozstajne drogi, umyśleli się rozłączyć. [...] Nim się jednak rozjechali, rzekł najstarszy: „wiecie moi bracia, nim się rozłączymy, wbijmy każdy swój scyzoryk w tę oto topolę co tu rośnie przy drodze, a który z nas najpierw powróci w to miejsce i zobaczy rdzę na scyzoryku brata, będzie to znakiem, że brat ten już nie żyje”. [...]

[Najstarszy brat został zamieniony w solny kamień. – K.S.]

W tym samym czasie powrócił brat średni pod topolę. Ogląda scyzoryki, najstarszego brata scyzoryk zardzewiał. Był więc już pewny, że brat nie żyje. Ale postanowił wysledzić jego mordercę i pomścić na nim śmierć brata. W tym więc celu puścił się drogą na prawo. [Ciszewski 1887: 84-87; Saloni 1903: 378].

W tej opowieści drzewo funkcjonuje w kompleksie z nożem i zachowuje się jak przedmiot magiczny. Na zasadzie magii przez styczność, czyli ze względu na związek z rozstającymi się ongiś pod nim braćmi, niezależnie od odległości przekazuje informację o losach bohaterów i służy im do komunikacji [Propp 1976: 131].

W bajkach magicznych wątku T 511 magiczne drzewo powiadamia bohaterów na dwa sposoby. Ujawnia miejsce zakopania wnętrzości magicznego zwierzęcia, ulubionej przez sierotę krówki lub byczka, zabitych przez złą siostrę: wyrasta z nich drzewo. Drugi sposób powiadamiania⁴ polega na tym, że owoce tego drzewa, na przykład „czerwoniutkie jabłka”, pozwalają się zerwać tylko dobrodusznej pasierbicy, co zwraca uwagę królewicza, który poślubia dobrą dziewczynę [Karłowicz 1887: 246-247; Kowerska 1897: 453-455].

Magiczność tych drzew i ich owoców zasadza się na obecnym w myśleniu tradycyjnym przekonaniu, że wszystkie istoty na ziemi są ze sobą powiązane i mogą w nadprzyrodzony sposób komunikować się z ludźmi, pomagać ludziom czy komunikować im wieści ze sfery mitycznego *sacrum*.

W niektórych bajkach magicznych zostaje podkreślona więź drzewa i człowieka na zasadzie analogii. W bardzo popularnym wątku T 301 „Bracia zdradziecy” występuje młodzieniec o imieniu Wyrwidąb, charakteryzujący się niezwykle pochodzeniem i nadludzką siłą [Ciszewski 1887: 104]. Pochodzenie jego imienia oraz właściwości wiązać można ze światopoglądem tradycyjnym, wedle którego dąb w wielu kulturach naszej szerokości geograficznej jest

⁴ Obraz drzewa służącego komunikacji spotkamy też w bajkach o chytrej i głupiej kobiecie (T 1462 „Dziewczyna udaje głos boży”) oraz w bajkach o złodziejach i oszustach (T 1575A „Sprytny dłużnik (wierzyciel)”), ale w tych wypadkach drzewa nie są przedmiotami magicznymi, gdyż to siedzący na nich ludzie udają zaświatowe głosy.

najpotężniejszą rośliną i symbolem tężyzny fizycznej, ale przede wszystkim – ważnym elementem systemów religijnych, miejscem przebywania dusz, a więc drzewem uczestniczącym w mediacji między światami [Marczewska 2002: 103; Kobieliński 2006: 52-54].

Teksty bajek polskich utrwaliły również kosmogoniczny obraz drzewa usytuowanego w centrum *uniwersum* i łączącego świat ludzi ze światem boskiego *sacrum*. Te archetypowe funkcje drzewa zostają przywołane w ludowych opowieściach komicznych, mimo że są to teksty skupione na intencji humorystycznej. W realizacjach wątku T 1540 „Wysłaniec z raju” po drzewie wiedzie droga do raju czy do nieba [Propp 2003: 232-233], a więc do dobrego *sacrum*, ku pozytywnie waloryzowanej górze. Drzewo bowiem stanowi oś świata, stojąc w jego centrum, i służy mediacji między sferami kosmicznymi: sferą chthonicznego i groźnego podziemia, sferą ludzkiego świata oraz boską sferą nieba [Eliade 1998: 28-29; Eliade 1999: 35; Tomiccy 1975: 162-164; Smyk 2009: 49-50; Smyk 2007: 23-24], a kosmos przybiera kształt ogromnego drzewa, przez które objawia się największa świętość i bóstwo [Eliade 2000: 285-300; Vulcănescu 1979: 32-40].

4. Perspektywa trickstera: drzewo w grze

W innych bajkach komicznych, podobnie jak w bajkach nowelowych, w których występują drzewa, ujawnia się światopogląd trickstera – spryciarza i łgarza. W tych obrazach drzewo zostaje wykorzystane do przechytrzenia antagonistów, jak w realizacjach wątków T 1587 „Marchołtowe drzewo” oraz T 921 „Król i sprytny chłopiec (Salomon i Marchołt)”. Skazaniec wynegocjował, że sam wybierze sobie drzewo, na którym ma zawisnąć. Gdy stwierdza, że żadne mu nie odpowiada, oprawcy dotrzymują słowa i cwany złoczyńca uchodzi z życiem [Krzyżanowski 1994: 212, 383]. W innych opowieściach spryciarze dowiadują się o miejscu ukrycia skarbów, którym często okazuje się przestrzeń pod drzewem [T 1575 „Skarb zakopany pod drzewem”, T 1575B „Biedak i skarb bogatego brata”]. W kawałach głupcy odpilowują konar, na którym siedzą [T 1240 „Konar odpilowany”; Saloni 1908: 283] i spadają z drzewa. Albo wspinając się na drzewo, odpilowują gałęzie i nie mogą potem z niego zejść [T 1250 „Schodzenie z drzewa”]. W innych anegdotach głupiec naśladuje olbrzymia i przygina wierzchołek drzewa do ziemi, przez co wylatuje w powietrze. By uniknąć kompromitacji, twierdzi, że popisывał się umiejętnością nadzwyczaj wysokiego skakania [T 1051 „Zgięcie drzewa”]. Spryciarze bajkowi również potrafią wywieść w pole przeciwnika niewykonalnymi zadaniami, między innymi tak zwanymi zagadkami diabelskimi, w których pojawia się drzewo. Na przykład stawiają pytanie, ile jest liści na drzewie lub czemu drzewo przestało rodzić owoce [T 461 „Trzy włosy z brody diabła”; T 922 „Król i opat (providentia Dei)”; Witowt 1903: 556; Propp 2000: 208-209]. Odpowiedź na nie warunkuje przeżycie bohatera, więc gra często idzie o wysoką stawkę.

Wyakcentowanie perspektywy trickstera w utrwalonym w bajkach światopoglądzie przypominałoby „o paradoksalnej dwoistości psychiki ludzkiej i świata; o tym, że to, co w nas szlachetne i wzniosłe, nie może istnieć bez tego, co niskie i prymitywne” [Serafin 2011: 136]; o tym, że aby przeżyć, trzeba niekiedy odważnie wykazywać się dowcipem i przebiegłością. Można też, nawiązując do pozostałych wydzielonych w analizie perspektyw, powiedzieć, że gdy pomoc Boska, diabelska czy magiczna zawiedzie, człowiek zawsze może liczyć na swój tricksterski spryt.

Podsumowanie

Światopogląd tradycyjny został rozpoznany jako „pewien stan procesu trwającego od setek lat, podczas którego jedne treści zanikły, inne wchodziły w ramy systemu” [Tomiccy 1975: 15]. Jego cechą jest niejednorodność, bowiem „ukształtował się w wyniku wielowiekowego współlistnienia i konfrontacji pozostałości światopoglądu, wyniesionego z czasów przedchrześcijańskich, z doktryną chrześcijańską” [Tomiccy 1975: 14]. Dlatego w obrazie drzewa w bajkach odkrywamy elementy najbardziej archaiczne, tworzące perspektywę mityczną i wierzeniową, obok pokładów relatywnie nowszych – perspektywy religijnej, wraz z wykształceniem się zjawiska pobożności ludowej i motywacji biblijnej [Smyk 2009: 229-230], dzięki którym drzewo jawi się jako figura boskiego stworzenia świata i jego zbawienia.

W bajkowym świecie zauważymy zarazem brak kilku perspektyw obecnych współcześnie w obrazie drzew: brak perspektywy utylitarnej – czyli zastosowania drewna jako materiału i budulca; brak perspektywy ekologicznej – czyli moralizowania na temat ochrony drzew, ich nasadzeń itd.; brak perspektywy estetycznej – mimo że drzewo było od wieków obecne w wielu dziełach sztuki czy sadzone w parkach dla upiększenia świata. Zastanawiać też może brak perspektywy obrzędowej, bliskiej światopoglądowi magicznemu i religijnemu – w bajce nie pojawia się bowiem drzewo jako element rytuałów świątecznych. A przecież od wieków do dziś zielone gałązki świerków zanosimy w święta zaduszne na groby; na Boże Narodzenie ubieramy w domach choinkę; a na Boże Ciało stawiamy przy ołtarzach brzoźki, po liturgii odłamujemy z nich gałązki, zabieramy do domów i przechowujemy przez okrągły rok, by ochraniały nasze przestrzenie itd.

W polskiej kulturze współczesnej funkcjonują liczne nawiązania do bajek o drzewach. Na przykład bajka łańcuszkowa o kozie i gruszcze, w wersji śpiewanej przez ludową artystkę Helenę Goliszek (1906-1999), dostępna jest na YouTube⁵ i odsłuchiwana regularnie przez internautów. Włączyła ją także do swego repertuaru poetka śpiewająca Agata Budzyńska (1964-1996) jako element humorystyczny finału koncertów. Wyrwidąb stosowany jest w nazwach własnych, np. hoteli lub firm zajmujących się wyrębem lasu. W pol-

⁵Stworzona je koza – Piosenka ludowa lubelska (Polish folk song), w: YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=4bY7J3KTx1w> (dostęp: 20.12.2017); Muzyka Źródło Stworzona je koza, w: YouTube, https://www.youtube.com/watch?v=o_265c7lhqc (dostęp: 20.12.2017).

szczególnie utrwaliło się także przysłowie „Marchołtowe drzewo”, oznaczające wykręty, wykrętne odpowiedzi, będące skrótem łacińskiego „Arbor suspendio eligenda” („Wybieranie drzewa do powieszenia”), a w polskiej kulturze wyrażenie nawiązujące do przekazów o Marchołcie [Krzyżanowski 1994: 384]. Motyw drzew jako roślin magicznych występuje też w literaturze dla dzieci i młodzieży, czego dowodzi bestsellerowy cykl powieści fantasy Andrzeja Maleszki *Magiczne drzewo* (2009-2015), który doczekał się już ekranizacji. Co to zestawienie oznacza? Potwierdza ono, że najbardziej archaiczne sensy związane z semantyką drzew nadal funkcjonują w żywym obiegu treści kultury i skoro bajki są czytane, słuchane, opowiadane, to wymienione perspektywy kształtują współczesną tożsamość kulturową Polaków.

Bibliografia

Źródła

- *Bajki Warmii i Mazur*, oprac. H. Kurowska, red. H. Koneczna, W. Pomianowska, PWN, Kraków 1956.
- Brzega W., *Gadeja. Materiał do poznania górali tatrzańskich*, „Lud” 1910, t. 16.
- Cercha S., *Przebieczany, wieś w powiecie wielickim*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” 1900, t. 4.
- Ciszewski S., *Lud rolniczo-górnictwa z okolic Sławkowa w powiecie Olkuskim, Część II*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1887, t. 11.
- Gustawicz B., *Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody. Część druga*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1882, t. 6.
- Karłowicz J., *Podania i bajki ludowe zebrane na Litwie...*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1887, t. 11.
- Knopp O., *Podania i opowiadania z W. Ks. Poznańskiego (ciąg dalszy)*, „Wisła” 1895, t. 5.
- Kolberg O., *Dzieła wszystkie*, t. 7, Krakowskie, cz. 3, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Wrocław 1962.
- Kosiński W., *Materiały etnograficzne zebrane w różnych okolicach Galicji zachodniej*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1904, t. 7.
- Kowerska Z. A., *Bajki z Józnowaw pow. Lubelskim*, „Wisła” 1897, t. 11.
- Krzyżanowski J., *Mądrej głowie dość dwie słowie. Pięć centurij przysłów polskich i diabelskich tuzin z hakiem*, t. 1, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1994.
- Lorentz F., *Teksty pomorskie czyli słowińsko-kaszubskie*, z. I, Kraków 1913.
- Malinowski L., *Powieści ludu polskiego na Śląsku*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” 1901, t. 5.
- Matyas K., *Śmierć w wyobraźni i ustach gminu. Przyczynek do studium etnograficznego*, „Wisła” 1894, t. 8.
- Nitsch K., *Wybór polskich tekstów gwarowych*, wyd. K. S. Jakubowski, Lwów 1929.
- Piotrowska E., *Bajka o drzewie*, Biobooks, Poznań 2016.
- Saloni A., *Lud łańcucki. Materiały etnograficzne*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” 1903, t. 6.
- Saloni A., *Lud rzeszowski. Materiały etnograficzne*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” 1908, t. 10.
- Siarkowski W., *Podania i legendy o zwierzętach, drzewach i roślinach*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1883, t. 7.
- Simonides D., *Dlaczego drzewa przestały mówić? Ludowa wizja świata*, Wydawnictwo NOWIK Sp.j., Opole 2010.

- Simonides D., Ligeża J., *Gadka za gadką. 300 podań, bajek i anegdot z Górnego Śląska*, Instytut Śląski, Opole 1975.
- Simonides D., *Opolskie legendy i bajki*, Wydawnictwo Nowik, Opole 2008.
- Sulisz J., *Zapiski etnograficzne z Ropczyc*, „Lud” 1906, t. 12.
- Świętek J., *Z nad Wisłoka. Rysy etnograficzne ze wsi Białobrzegi w powiecie łancuckim*, „Lud”, t. 8, 1902.
- Udziela S., *Hagada*, „Lud” 1898, t. 4.
- Witowt, *Baśni z powiatu radzyńskiego*, „Wisła” 1903 t. 17, z. 5.
- Zalewski A., *Polski przyczynik do „Hagady”*, „Lud” 1902, t. 8.

Opracowania

- Adamowski J., *Pieśniowa wersja legendy o drzewie Krzyża świętego*, „Twórczość Ludowa”, 1992, nr 2, s. 12-14.
- Bartmiński J., *Językowe podstawy obrazu świata*, Wydawnictwo Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2006.
- Dunin-Karwicka T., *Drzewo na miedzy*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2012.
- Eliade M., *Mit wiecznego powrotu*, przeł. K. Kocjan, Wydawnictwo KR, Warszawa 1998.
- Eliade M., *Sacrum i profanum. O istocie religijności*, przeł. R. Reszke, Wydawnictwo KR, Warszawa 1999.
- Eliade M., *Traktat o historii religii*, przeł. J. Wierusz Kowalski, Wydawnictwo KR, Warszawa 2000.
- Kobieltus S., *Florarium christianum. Symbolika roślin – chrześcijańska starożytność i średniowiecze*, TYNIEC Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków 2006.
- Kobieltus S., *Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafory*, TYNIEC Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków 2011.
- Krzyżanowski J., *Proza polska wczesnego renesansu*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Kraków 1954.
- Krzyżanowski J., *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*, t. 1-2, Ossolineum, Wrocław 1962-1963.
- Langacker R. W., *Gramatyka kognitywna. Wprowadzenie*, tłum. E. Tabakowska i in., Universitas, Kraków 2009.
- Lebeda A., *Wiedza i wierzenia ludowe*, w serii: *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*, t. VI, red. A. Lebeda, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 2002.
- Marczeńska M., *Drzewa w języku u w kulturze*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce 2002.
- Paczos J., *Symbolika gruszy w kulturze chrześcijańskiej*, „Twórczość Ludowa” 2006, nr 3-4, s. 9-13.
- Polívka J., *Drobné příspěvky literárně historické*, Praha 1891.
- Propp W., *Historyczne korzenie bajki magicznej*, przeł. J. Chmielewski, Wydawnictwo KR, Warszawa 2003.
- Propp W., *Morfologia bajki*, przeł. W. Wojtyga-Zagórska, Książka i Wiedza, Warszawa 1976.
- Propp W., *Nie tylko bajka*, wyb., przeł. D. Ulicka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
- Prorok K., *Złota jabłoń, złote jabłka*, w: *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1. Kosmos, cz. 4. Świat, światło, metale, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2012, s. 243-244.
- Rzepnikowska I., *Jabłoń / jabłko*, w: *Polska bajka ludowa. Słownik*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, <http://bajka.umk.pl/sloownik/lista-hasel/haslo/?id=69> (dostęp: 20.02.2018).
- Serafin E., *Figura gracza w bajce zwierzęcej*, w: *Bajka zwierzęca w tradycji ludowej i literackiej*, red. A. Mianeki, V. Wróblewska, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2011, s. 129-137.
- Smyk K., *Chojinka w kulturze polskiej. Symbolika drzewka i ozdób*, Universitas, Kraków 2009.

- Smyk K., *Językowo-kulturowy obraz sosny w polszczyźnie ludowej*, „Literatura Ludowa” 2007, nr 1, s. 17-32.
- Smyk K., *Motyw drogi w ludowej bajce zwierzęcej, czyli o bajkowych skryptach drogi*, w: *Bajka zwierzęca w tradycji ludowej i literackiej*, red. A. Mianecki, V. Wróblewska, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2011, s. 113-128.
- Tomiecy J. i R., *Drzewo życia. Ludowa wizja świata i człowieka*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1975.
- Vulcănescu R., *Kolumna niebios*, przeł. D. Bieńkowska, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1979.

Katarzyna Smyk – doktor habilitowana, profesor nadzwyczajny w Zakładzie Kultury Polskiej Instytutu Kulturoznawstwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Projekt doktorski – choinka w kulturze polskiej; projekt habilitacyjny – obraz drogi w polskiej kulturze tradycyjnej i współczesnej. Obszary zainteresowań: etnolingwistyka, folklorystyka, semantyka aksjologiczna, potoczna konceptualizacja świata, sacrum i sakralizacja oraz niematerialne dziedzictwo kulturowe.

Katarzyna Smyk – Habilitated Doctor (Dr hab.), Associate Professor, Department of Polish Culture, Institute of Cultural Studies, Maria Curie Skłodowska University. PhD project: Christmas Tree in Polish Culture; Postdoctoral project: The Image of the Road in the Polish Traditional and Contemporary Culture. Areas of interest: ethnolinguistics, folklore studies, axiological semantics, popular conceptualization of the world, things sacred and sacralization, the intangible cultural heritage.

Contact details / Dane kontaktowe:

*Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Instytut Kulturoznawstwa
Pl. M. Curie-Skłodowskiej 4, 20-031 Lublin
K.Smyk@poczta.umcs.lublin.pl*